१२

246sk12

अजन्तपुंलिङ्गे इकारादिशब्दानां रूपाणि

प्रस्तावना

पूर्वस्मिन् पाठे भवन्तः रामशब्दस्य रूपसाधनप्रक्रियां ज्ञातवन्तः। पञ्चत्रिंशतं सर्वनामशब्दान् अपि ज्ञातवन्तः। पूर्वम् अजन्तेषु अकारान्तशब्दानां रूपसाधनप्रक्रिया ज्ञाता। अपि च अकारान्तसर्वनामसंज्ञकस्य सर्वशब्दस्य रूपसिद्धिः समाप्ता। अधुना आकारन्तपुंलिङ्गशब्दानां रूपसिद्धिप्रक्रियां पठामः। ततः वर्णक्रमानुसारेण इकारान्तपुंलिङ्गशब्दानां रूपसिद्धिपद्धतिं जानीमः। एवञ्च तत्र तत्र रूपसाधनकाले कानिचन विशेषकार्याणि सन्ति। तेषां विशेषकार्याणां सिद्ध्यर्थं कानिचन विशेषसूत्राणि सन्ति। रूपसाधनकाले तानि विशेषसूत्राणि विशेषकार्याणि च अस्मिन् प्रकरणे विस्तरेण आलोचयामः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्-

- आकारान्तस्य पुंलिङ्गशब्दस्य परिचयं प्राप्नुयात्।
- पदसंज्ञां ज्ञातुं शक्नोति।
- सर्वनामस्थानसंज्ञा कुत्र भवति इति ज्ञातुं पारयेत्।
- भसंज्ञा कस्य भवति इति ज्ञातुं शक्नुयात्।
- एकसंज्ञाधिकारे का संज्ञा भवति इति ज्ञातुं पारयेत्।
- हरिशब्दस्य परिचयं प्राप्नुयात्।
- गोशब्दस्य रूपसिद्धिं कर्तुं शक्नुयात्।
- उपधासंज्ञा कस्य भवतीति ज्ञातुं शक्नुयात्।

विश्वं पाति रक्षतीति विश्वपाः। विश्वकर्मोपपदात् पा रक्षणे इति धातोः अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते इत्यनेन सूत्रेण विच्प्रत्यये तस्य सर्वापहारिलोपे विश्वपा इति शब्दः निष्पद्यते। आकारान्तपुंलिङ्गस्य विश्वपाशब्दस्य प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये विश्वपा सु इति जाते अनुबन्धलोपे, रुत्वे, विसर्गे विश्वपाः इति रूपं भवति। विश्वपाशब्दात् प्रथमाद्विवचनविवक्षायाम् औप्रत्यये वृद्धिरेचि इत्यनेन प्राप्तां वृद्धिं प्रबाध्य प्रथमयोः पूर्वसवर्णः इति पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते सूत्रमिदमारभ्यते-

[१२.१] दीर्घाज्जसि च॥ (६.१.१०५)

सूत्रार्थः - दीर्घाज्जसि इचि च परे पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् इति।

सूत्रव्याख्या- इदं विधिसूत्रम्। पूर्वसवर्णदीर्घस्य निषेधविधिः अत्र उपदिश्यते। सूत्रे अस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। दीर्घात् जसि च इति सूत्रगतपदच्छेदः। पदत्रयात्मकेऽस्मिन् सूत्रे दीर्घात् इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्। जसि इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। चेत्यव्ययपदम्। नादिचि इत्यतः इचि इति सप्तम्यन्तं पदं नेति अव्ययपदञ्च अनुवर्तते। प्रथमयोः पूर्वसवर्णः इत्यतः पूर्वसवर्णः इति प्रथमान्तं पदम् अनुवर्तते। अकः सवर्णे दीर्घः इत्यतो दीर्घः इत्यपि प्रथमान्तं पदम् अनुवर्तते। एकः पूर्वपरयोः इत्यधिकृतम्। दीर्घात् जसि इचि च परे पूर्वपरयोः एकः पूर्वसवर्णदीर्घ न इत्यन्वयः। अतः सूत्रस्य अस्य अर्थः भवति- दीर्घात् प्रथमाबहुवचनसंज्ञके जसि परे इच्प्रत्याहारे च परे पूर्वपरयोः स्थाने विधीयमानः पूर्वसवर्णदीर्घैकादेशः न भवति इति।२९

उदाहरणम्- विश्वपौ।

सूत्रार्थसमन्वयः- विश्वपाशब्दात् प्रथमाद्विवचनविवक्षायाम् औप्रत्यये वृद्धिरेचि इत्यनेन प्राप्तां वृद्धिं प्रबाध्य प्रथमयोः पूर्वसवर्णः इति पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्तः। किन्तु विश्वपाशब्दः दीर्घान्तः अस्ति। ततः परं इच्प्रत्याहारस्थः औप्रत्ययः अस्ति। अतः अनेन सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घस्य निषेधः क्रियते। ततः वृद्धौ विश्वपौ इति रूपम्।

एवञ्च विश्वपाशब्दात् प्रथमाबहुवचने जसि अनुबन्धलोपे विश्वपा अस् इति जाते पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते दीर्घाज्जसि च इत्यनेन तस्य निषेधे अकः सवर्णे दीर्घः इत्यनेन सूत्रेण दीर्घे आकारे, सकारस्य रुत्वे विसर्गे च विश्वपाः इति रूपम्।

द्वितीयैकवचनविवक्षायाम् अपि विश्वपा अमि इति स्थितिः। ततः पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते तं प्रबाध्य अमि पूर्वः इत्यनेन पूर्वरूपे विश्वपाम् इति रूपम्। द्वितीयाद्विवचनविवक्षायां औटि अनुबन्धलोपे पूर्ववत् विश्वपौ इति रूपम्।

द्वितीयाबहुवचनविवक्षायां शस्प्रत्यये अनुबन्धलोपे विश्वपा अस् इति स्थिते प्रथमयोः पूर्वसवर्णः इत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्तः। तं प्रबाध्य अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते-

[१२.२] सुडनपुंसकस्य॥ (१.१.४२)

सूत्रार्थः - स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युः अक्लीबस्य इति।

सूत्रव्याख्या- इदं संज्ञासूत्रम्। सर्वनामस्थानसंज्ञा अनेन विधीयते। पदद्वयात्मके अस्मिन् सूत्रे सुट् अनपुंसकस्य इति सूत्रगतपदच्छेदः। सुट् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। अनपुंसकस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तं समस्तं पदम्। न नपुंसकम्, अनपुंसकम्, तस्य अनपुंसकस्य इति नञ्तत्पुरुषसमासः। तस्य च नपुंसकभिन्नस्य इत्यर्थः। शि सर्वनामस्थानम् इति सूत्रात् सर्वनामस्थानम् इति प्रथमान्तं पदम् अनुवर्तते। अनपुंसकस्य सुट् सर्वनामस्थानम् इति पदयोजना। अत्र सुट् इति प्रत्याहारः सु इत्यारभ्य औटः टकारेण। अतः सुडयं स्वादिपञ्चवचनानां सु-औ-जस्-अम्-औट्-इत्येतेषां बोधकः। अनपुंसकस्य

सुट् सर्वनामस्थानम् भवति इत्यन्वयः। तेन अस्य सूत्रस्य अर्थः नपुंसकभिन्नस्य प्रातिपदिकस्य सुट् सर्वनामस्थानसंज्ञं भवति इति। अर्थात् नपुंसकभिन्नात् प्रातिपदिकात् विहितस्य सुटः सर्वनामस्थानसंज्ञा भवति इति।

उदाहरणम्- सखा इति अत्र उदाहरणम्। तथाहि प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये सखि सु इति स्थितिः जायते। अत्र सखि-शब्दः पुंलिङ्गे वर्तते। किञ्च सुप्रत्ययः सुट्प्रत्याहरे विद्यते। अतः अनेन सूत्रेण सुप्रत्ययस्य सर्वनामस्थानसंज्ञा भवति। ततः सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ इत्यनेन उपधावृद्धिः सम्भवति।

[१२.३] स्वादिष्वसर्वनामस्थाने॥ (१.४.१७)

सूत्रार्थः - कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिषु असर्वनामस्थानेषु परेषु पूर्वं पदसंज्ञं स्याद्।

सूत्रव्याख्या- इदं संज्ञासूत्रम्। अनेन पदसंज्ञा विधीयते। स्वादिषु असर्वनामस्थाने इति सूत्रगतपदच्छेदः। स्वादिषु इति सप्तमीबहुवचनान्तं पदम्। सुः आदिर्येषां ते स्वादयः, तेषु स्वादिषु इति बहुव्रीहिसमासः। असर्वनामस्थाने इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। न सर्वनामस्थानम् इति असर्वनामस्थानं, तस्मिन् असर्वनामस्थाने इति नञ्तत्पुरुषसमासः। सुप्तिङन्तं पदम् इत्यस्मात् सूत्रात् पदम् इति प्रथमान्तं संज्ञापदम् अनुवर्तते। कप्प्रत्ययावधिषु इति पदं व्याख्यानात् लभ्यते। अष्टाध्याय्याः स्वौजसमौट्-छष्टाभ्यांभिस्-ङेभ्यांभ्यस्-ङसिभ्यांभ्यस्-ङसोसां-ङ्योस्सुप् इत्यस्मिन् सूत्रे सुप्रत्ययमारभ्य उरःप्रभृतिभ्यः कप् इति सूत्रे कप्प्रत्ययं यावत् कप्प्रत्ययावधिः इत्यर्थः। स्वादिषु असर्वनामस्थाने इत्युभयत्र परसप्तमी श्रूयते। तेन तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य इत्यनया परिभाषया निर्दिष्टे पूर्वस्य इति पदद्वयं लभ्यते। स्वादिषु असर्वनामस्थाने कप्प्रत्ययावधिषु निर्दिष्टेषु पूर्वस्य पदम् इति पदयोजना। असर्वनामस्थाने इति पदं स्वादिषु इत्यस्य विशेषणम्। असर्वनामस्थाने इत्यत्र बहुत्वेऽपि एकवचनमार्षम्। एवञ्च अस्य सूत्रस्य अर्थः भवति-कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिषु सर्वनामस्थानसंज्ञकभिन्नेषु निर्दिष्टेषु पूर्वस्य पदसंज्ञा भवति इति।

[१२.४] यचि भम्॥ (१.४.१८)

सूत्रार्थः - यकारादिषु अजादिषु च कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु पूर्वं भसंज्ञं स्याद्।

सूत्रव्याख्या- इदं संज्ञासूत्रम्। अनेन भसंज्ञा विधीयते। द्विपदात्मके अस्मिन् सूत्रे यचि इति सप्तम्येकवचनान्तम् पदम्। भम् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। य् च अच् च इति यच् तस्मिन् अचि इति समाहारयोगद्वन्द्वसमासः। स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते। कप्प्रत्ययावधिषु इति पदं व्याख्यानात् लभ्यते। अष्टाध्याय्याः स्वौजसमौट्-छष्टाभ्यांभिस्-ङेभ्यांभ्यस्-ङसिभ्यांभ्यस्-ङसोसां-ङ्योस्सुप् इत्यस्मिन् सूत्रे सुप्रत्ययमारभ्य उरःप्रभृतिभ्यः कप् इति सूत्रे कप्प्रतयं यावत् कप्प्रत्ययावधिः इत्यर्थः। यचि कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु इति पदयोजना। यचि इत्यत्र परसप्तमी श्रूयते। तेन तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य इत्यनया परिभाषया निर्दिष्टे पूर्वस्य इति पदद्वयं लभ्यते। यचीत्यत्र अल्ग्रहणात् सप्तमीनिर्देशाच्च तदादिविधिना यादिषु अजादिषु इत्यर्थः लभ्यते। एवञ्च असर्वनामस्थानेषु स्वादिषु यकारादिषु अजादिषु कप्प्रत्ययावधिषु निर्दिष्टेषु पूर्वस्य भसंज्ञा भवति इत्यर्थो लभ्यते।

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इत्यस्य सूत्रस्य अपवादसूत्रमिदं यचि भम् इति।

उदाहरणम्- विश्वपाशब्दात् द्वितीयाबहुवचनविवक्षायां शसि, अनुबन्धलोपे विश्वपा अस् इति तिष्ठति। अत्र अस् इति सर्वनामस्थानभिन्नः अजादिप्रत्ययः अस्ति। तेन अनेन सूत्रेण ततः पूर्वस्य विश्वपा इत्यस्य भसंज्ञा भवति।

[१२.५] आकडारादेका संज्ञा॥ (१.४.१)

सूत्रार्थः - इतः ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारये इत्यतः प्राग् एकस्यैकैव संज्ञा स्याद्।

सूत्रव्याख्या- इदम् अधिकारसूत्रम्। कडाराः कर्मधारये इत्यतः प्राक् सूत्रमिदम् अधिक्रियते। आ कडारात् एका संज्ञा इति सूत्रगतपदच्छेदः। पदचतुष्टयात्मके सूत्रेऽस्मिन् आ इति अव्ययपदम्। आङ् इत्यनेन आङ् इत्युपसर्गस्य ग्रहणम्। आङ् उपसर्गः अत्र मर्यादावाचकः। तेन कडारा इत्यस्मात् प्राक् इत्यर्थः। कडारात् इति पञ्चम्यन्तं पदम्। आङ् इत्युपसर्गयोगे अत्र पञ्चमी। एका इति प्रथमैकवचनान्तं सुबन्तम्। संज्ञा इत्यपि प्रथमैकवचनान्तं पदम्। आ कडारात् एका संज्ञा इति पदयोजना। तेन इतः आरभ्यः कडाराः कर्मधारये इत्यतः प्राग् एकस्य एका एव संज्ञा भवति इत्यर्थो लभ्यते।

विशेषव्याख्या- अस्मिन् अधिकारे एकस्य एकैव संज्ञा भवति इत्युक्तम्। तथापि का संज्ञा भवति इत्यत्र नियमः कश्चिद् उच्यते- या संज्ञा परा अनवकाशा च सैव भवति। अर्थात् अष्टाध्यायां या संज्ञा परा यस्याः संज्ञायाः च अन्यत्र अवकाशः नास्ति सा एव भविष्यति इति। सुबादिविभक्तिषु असर्वनामस्थानेषु भसंज्ञा पदसंज्ञा च युगपत् प्राप्ता। तत्र अष्टाध्याय्यां परा संज्ञा अस्ति भसंज्ञा, किञ्च सा अनवकाशापि अस्ति। यदि सर्वनामस्थानभिन्नेषु अकारादिषु यकारादिषु सुबादिप्रत्ययेषु अपि पदसंज्ञा भवति। तर्हि भसंज्ञा अनवकाशा भवति। तस्मात् कप्प्रत्ययावधिषु अजादिषु यकारादिषु च प्रत्ययेषु भसंज्ञा भवति अन्यत्र तु पदसंज्ञा भवति।

उदाहरणम्- अतः प्रातिपदिकसंज्ञकात् विश्वपाशब्दात् द्वितीयाबहुवचनविवक्षायां शस्प्रत्यये अनुबन्धलोपे विश्वपा अस् इति स्थितिः जायते। अत्र विश्वपाशब्दः पुलिङ्गे वर्तते। ततः अजादिप्रत्ययः वर्तते। तस्य च सर्वनामसंज्ञा न भवति। यतो हि सुट्प्रत्याहारे शसः पाठः नास्ति। अतः विश्वपाशब्दात् असर्वनामस्थानसंज्ञके अजादिप्रत्यये कृते विश्वपाशब्दस्य पदसंज्ञा भसंज्ञा युगपत् प्राप्नोति। किन्तु भसंज्ञाविधायकं सूत्रम् अष्टाध्यायां पदसंज्ञाविधायकसूत्रात् परम् अस्ति। किञ्च भसंज्ञाविधायकं सूत्रम् अवकाशरहितमस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण विश्वपाशब्दस्य भसंज्ञा विधीयते। ततः विश्वपा अस् इति स्थिते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते-

पाठगतप्रश्नाः-१

१. दीर्घाज्जसि च इति सूत्रेण किं विधीयते।

२. दीर्घाज्जसि च इति सूत्रार्थं लिखत।

३. सर्वनामस्थानसंज्ञाविधायकं सूत्रं लिखत।

४. पदसंज्ञाविधायकं सूत्रं किं लिखत।

५. आ कडारादेका संज्ञा इति कीदृशं सूत्रम्।

६. भसंज्ञाविधायकं सूत्रं लिखत।

[१२.६] आतो धातोः॥ (६.४.१४०)

सूत्रार्थः - आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भसंज्ञकस्याङ्गस्य लोपः स्याद्।

सूत्रव्याख्या- इदं विधिसूत्रम्। आतः धातोः इति सूत्रगतपदच्छेदः। आतः षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। धातोः इत्यपि षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। अल्लोपोऽनः इत्यतः लोपः इति प्रथमान्तं पदम् अनुवर्तते। अङ्गस्य भस्य इति षष्ठ्यन्तं सूत्रद्वयं चाधिक्रियते। आतः धातोः अङ्गस्य भस्य लोपः इति पदयोजना। आतः इति धातोः इत्यस्य विशेषणम्। धातोः इति भस्य इत्यस्य विशेषणम्। अतः येन विधिस्तदन्तस्य इत्यनेन सूत्रेण तदन्तविधिः भवति। आतः इत्यत्र षष्ठीनिर्देशेन अलोऽन्त्यस्य इत्यनया परिभाषया अन्त्यस्य अलः इति अर्थः लभ्यते। एवञ्च आकारन्तः यो धातुस्तदन्तस्य भस्य अङ्गस्य लोपः भवति इति सूत्रार्थः समायाति।

उदाहरणम्- विश्वपः।

सूत्रार्थसमन्वयः:- विश्वपाशब्दात् द्वितीयाबहुवचनविवक्षायां शसि अनुबन्धलोपे विश्वपा अस् जातम्। ततः विश्वपाशब्दस्य यचि भम् इत्यनेन भसंज्ञा भवति। किञ्च विश्वपाशब्दस्य अन्ते आकारान्तः पा इति धातुः अस्ति। अतः आतो लोपः इत्यनेन सूत्रेण पाधातोः भसंज्ञकस्य अङ्गस्य आकारस्य लोपे विश्वपस् इति जाते सकारस्य रुत्वे विसर्गे च विश्वपः इति रूपम्।

तृतीयैकवचने टाप्रत्यये अनुबन्धलोपे विश्वपा आ इति जाते आतोः धातोः इत्यनेन पाधातोः भसंज्ञकस्य अङ्गस्य आकरास्य लोपे वर्णसम्मेलने विश्वपा इति रूपम्।

तृतीयाद्विवचनविवक्षायां भ्यामि भसंज्ञकाभावात् आतो धातोः इत्यनेन लोपाभावे विश्वपाभ्याम् इति रूपम्। एवञ्च तृतीयादिषु अजादिविभक्तिषु सर्वत्रैव भसंज्ञायां आकारलोपः भवति। तृतीयादिषु हलादिविभक्तिषु पदसंज्ञायां भसंज्ञायाः अभावात् आकरलोपः न भवति। तेन तृतीयाबहुवचने भिसि विश्वपाभिः इति रूपम्। चतुर्थ्येकवचने ङेप्रत्यये विश्वपे, द्विचवने विश्वपाभ्याम्, बहुवचने विश्वपाभ्यः इति रूपम्। पञ्चम्येकवचने विश्वपः, द्विवचने विश्वपाभ्याम्, बहुवचने विश्वपाभ्यः इति रूपम्। षष्ठ्येकवचने विश्वपः, द्विवचने विश्वपोः, बहुवचने विश्वपाम् इति रूपम्। सप्तम्येवचने- विश्पपि, द्विवचने विश्वपोः बहुवचने च विश्वपासु इति रूपम्। सम्बोधनैकवचने- हे विश्वपाः, द्विवचने हे विश्पपौ, बहुवचने हे विश्वपाः इति रूपम्। इति आदन्तपुंलिङ्गप्रकरणं समाप्तम्।

अथ इदन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्।

हरति पापानि इति हरिः। शाकटायनमते व्युत्पन्नत्वेऽपि पाणिनिमते अव्युत्पन्नत्वाद् विष्णवादिनानार्थकस्य इकारान्तस्य नियतपुंलिङ्गस्य हरिशब्दस्य अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रतिपदिकम् इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञा भवति। ततः ङ्याप्प्रातिपदिकात्, प्रत्ययः, परश्च चेति सूत्राणि अधिकृत्य प्रवर्तमानेन स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसि-भ्याम्भ्यस्ङसोसांङ्योस्सुप् इति सूत्रेण सर्वेषु एकाकिंवशतिः स्वादयः प्राप्ताः। ततः खले कपोतन्यायेन युगपत् परत्वेन प्राप्तेषु प्रथमैकचवविवक्षायां सुप्रत्यये हरि सु इति जातः। ततः उकारस्य उपदेशेऽजनुनासिक इत् इत्यनेन इत्संज्ञायां तस्य लोपः इत्यनेन तस्य लोपे हरिस् इति भवति। ततः समुदायस्य सुप्तिङन्तं पदम् इति सूत्रेण पदसंज्ञा भवति। ततः ससजुषो रुः इत्यनेन सकारस्य रुत्वेऽनुबन्धलोपे हरिर् इति जाते, रेफात् परं वर्णान्तरस्य उच्चारणाभावेन तदभावस्य विरामोऽवसानम् इति अवसानसंज्ञा भवति। ततः खरवसानयोर्विसर्जनीयः इत्यनेन रेफस्य विसर्गे हरिः इति रूपं सिद्धम्।

हरिशब्दस्य प्रथमाद्विवचने औप्रत्यये हरि औ इति जाते पूर्वसवर्णदीर्घे हरी इति रूपम्। ततः हरिशब्दात् प्रथमाबहुवचनविवक्षायां जसि अनुबन्धलोपे हरि अस् इति स्थितिः जायते। तदा-

[१२.७] जसि च॥ (७.३.१०९)

सूत्रार्थः - ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः स्यात् जसि परे इति।

सूत्रव्याख्या- इदं विधिसूत्रम्। पदद्वयात्मके अस्मिन् सूत्रे जसि इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। चेति अव्ययपदम्। ह्रस्वस्य गुणः इति सूत्रम् अनुवर्तते। ह्रस्वस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम्। गुणः इति प्रथमान्तं पदम्। अङ्गस्य इति षष्ठ्यन्तम् अधिक्रियते। ह्रस्वस्य इति अङ्गविशेषणम्। तेन येन विधिस्तदन्तस्य इति नियमेन तदन्तविधिना इगन्तस्य ह्रस्वान्तस्य अङ्गस्य इत्यर्थो लभ्यते। अत्र गुणशब्दमुच्चार्य गुणः विधीयते। अतः इको गुणवृद्धी इति परिभाषया इकः इति षष्ठ्यन्तं पदं लभ्यते। इकः इति ह्रस्वस्य इत्यस्य विशेषणम्। तेन येन विधिस्तदन्तस्य इति निमयेन तदन्तविधिना इगन्तस्य ह्रस्वान्तस्य अङ्गस्य इत्यर्थो लभ्यते। ह्रस्वस्य इत्यत्र षष्ठीनिर्देशात् अलोन्त्यस्य इति परिभाषया अन्त्यस्य अलः इति लभ्यते। तेन अस्य सूत्रस्य अर्थः भवति जसि परे इगन्तस्य ह्रस्वान्तस्य अङ्गस्य अन्त्यस्य अलः गुणः भवति इति।

उदाहरणम्- हरयः।

सूत्रार्थसमन्वयः- हरिशब्दात् प्रथमाबहुवचनविवक्षायां जसि अनुबन्धलोपे हरि अस् इति स्थितिः। ततः पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्तः। किन्तु हरिशब्दः इगन्तः ह्रस्वान्तः अङ्गसंज्ञकः वर्तते। अतः प्राप्तं पूर्वसवर्णदीर्घं प्रबाध्य अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया परिष्कृतेन जसि च इति सूत्रेण अङ्गसंज्ञकस्य हरिशब्दस्य अलोऽन्त्यस्य इकारस्य स्थानत आनन्तर्यात् गुणे एकारे हरे अस् इति स्थितिः। ततः अकारूपेऽचि परे एचोऽयवायावः इत्यनेन एकारस्य स्थाने अयादेशे संयोगे हरयस् इति निष्पद्यते। अस्य रुत्वे विसर्गे च हरयः इति सिद्ध्यति।

[१२.८]   ह्रस्वस्य गुणः॥ (७.३.१०८)

सूत्रार्थः - ह्रस्वस्य गुणः स्यात् सम्बुद्धौ इति।

सूत्रव्याख्या- इदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। ह्रस्वस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। गुणः इति प्रथमैकवचनान्तं सुबन्तं पदम् सम्बुद्धौ च इत्यस्मात् सूत्रात् सम्बुद्धौ इति सप्तम्यन्तं पदम् अनुवर्तते। अङ्गस्य इत्यधिकारे सूत्रमिदं विद्यते। अत्र गुणशब्दमुच्चार्य गुणः विधीयते। अतः इको गुणवृद्धी इति परिभाषया इकः इति षष्ठ्यन्तं पदं लभ्यते। ह्रस्वस्य इकः अङ्गस्य गुणः इति पदयोजना। ह्रस्वस्य इति अङ्गविशेषणम्। इकः इति ह्रस्वविशेषणम्। तेन तदन्तविधिना इगन्तस्य ह्रस्वान्तस्य अङ्गस्य इत्यर्थो लभ्यते। ह्रस्वस्य इति षष्ठीनिर्देशात् अलोन्त्यस्य इति परिभाषया अन्त्यस्य अलः इति ज्ञायते। अतः सूत्रस्यास्य अर्थः भवति- इगन्तं यत् ह्रस्वान्तं तदन्तं यदङ्गं तस्य अन्त्यस्य अलः गुणः स्यात् सम्बुद्धौ इति।

उदाहरणम्- हे हरे।

सूत्रार्थसमन्वयः- सम्बुद्धौ हरिशब्दात् सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे हरि स् इति भवति। सुप्रत्ययस्य एकवचनं सम्बुद्धिः इत्यनेन सम्बुद्धिसंज्ञा भवति। ततः ह्रस्वस्य गुणः इति सूत्रेण अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया परिष्कृतेन ह्रस्वान्तस्य इगन्तस्य अङ्गसंज्ञकस्य हरिशब्दस्य अलोऽन्त्यस्य इकारस्य स्थानत आनन्तर्यात् गुणे एकारे हे हरे स् इति स्थितिः भवति। ततः एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः इत्यनेन सूत्रेण एङः परस्य सम्बुद्धेः लोपे हे हरे इति रूपं सिद्ध्यति।

हरिशब्दस्य द्वितीयैकवचनविवक्षायां अमि हरि अम् इति स्थितिः। ततः अमि पूर्वः इत्यनेन सूत्रेण पूर्वरूपैकादेशे हरिम् इति रूपम्।

द्वितीयाद्विवचनविवक्षायां औट्प्रत्यये अनुबन्धलोपे हरि औ इति भवति। ततः वृद्धिरेचि इत्यनेन वृद्धौ प्राप्तायां तं प्रबाध्य प्रथमयोः पूर्वसवर्णः इत्यनेन पूर्वसवर्णदीर्घे हरी इति रूपं सिद्ध्यति।

द्वितीयायाः बहुवचनविवक्षायां शसि अनुबन्धलोपे हरि अस् इति जाते पूर्वसवर्णदीर्घे तस्माच्छसो न पुंसि इत्यनेन कृतपूर्वसवर्णदीर्घात् परस्य शसः सकारस्य नादेशे हरीन् इति रूपं सिद्ध्यति। पदान्तस्य इति निषेधात् अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि इत्यनेन नकारस्य णत्वादेशः न भवति।

हरिशब्दः अनदीसंज्ञकः ह्रस्वः इवर्णान्तः। तस्मात् शेषो घ्यसखि इति अनेन सूत्रेण अस्य घिसंज्ञा भवति। घिसंज्ञायां सत्यां तस्याः फलम् अग्रिमसूत्रे उच्यते-

[१२.९]   आङो नाऽस्त्रियाम्॥ (७.३.११९)

सूत्रार्थः- घेः परस्याङो ना स्याद् अस्त्रियाम्।

सूत्रव्याख्या- इदं विधिसूत्रम्। आङः ना अस्त्रियाम् इति सूत्रगतपदच्छेदः। आङः इति षष्ठ्येकवचनान्तं सुबन्तं पदं टाविभक्तेः संज्ञा। ना इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। ना इत्यत्र विभक्तिलोपः आर्षः। अस्त्रियाम् इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। न स्त्रियाम् इति अस्त्रियाम् इति नञ्तत्पुरुषसमासः।

अच्च घेः इत्यस्मात् सूत्रात् घेः इति पञ्चम्यन्तं पदम् अनुवर्तते। घेः आङः ना अस्त्रियां इति पदयोजना। घेः इत्यत्र पञ्चमीश्रवणेन तस्मादित्युत्तरस्य इत्यनया परिभाषया परस्य इत्यर्थो लभ्यते। तेन अस्य सूत्रस्य अस्त्रियां घेः परस्य आङो ना इत्यादेशः भवति इत्यर्थो लभ्यते।

उदाहरणम्- हरिणा।

सूत्रार्थसमन्वयः- हरिशब्दात् तृतीयैकवचनविवक्षायां टाप्रत्यये अनुबन्धलोपे हरि आ इति स्थितिः भवति। ततः शेषो घ्यसखि इति सूत्रेण अनदीसंज्ञकस्य इकारान्तस्य हरिशब्दस्य घिसंज्ञा भवति। ततः आङो नाऽस्त्रियाम् इत्यनेन घेः परस्य आङः अनेकाल्त्वात् ना इति सर्वादेशे हरिना इति जातम्। ततः अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि इत्यनेन रेफात् निमित्तात् परस्य नकारस्य अटा व्यवहितस्य णकारे हरिणा इति रूपं सिद्ध्यति।

हरिशब्दस्य तृतीयाद्विवचने हरिभ्याम् इति रूपम्। अस्य अदन्ताङ्गाभावात् सुपि च इत्यनेन दीर्घः न। बहुवचने हरिभिः इति रूपम्। अत्रापि अदन्ताङ्गाभावात् बहुवचने झल्येत् इत्यनेन न एदादेशः।

पाठगतप्रश्नाः-२

७. आतो धातोः इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

८. हरि जस् इति स्थिते इकारस्य गुणः कथम्।

९. जसि च इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

१०. हे हरे इति केन सूत्रेण गुणः भवति।

११. घिसंज्ञाविधायकं सूत्रं किम् अस्ति।

१२. घेः परस्य आङः नादेशः केन सूत्रेण विधीयते।

[१२.१०] घेर्ङिति॥ (७.३.१११)

सूत्रार्थः - घिसंज्ञकस्य ङिति सुपि गुणः स्याद्।

सूत्रव्याख्या- इदं विधिसूत्रम्। घेः ङिति इति सूत्रगतपदच्छेदः। घेः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। ङिति इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। ह्रस्वस्य गुणः इत्यस्मात् सूत्रात् गुणः इति प्रथमान्तं पदम् अनुवर्तते। सुपि च इत्यस्मात् सूत्रात् सुपि इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम् अनुवर्तते। घेः ङिति सुपि गुणः इति पदयोजना। अत्र गुणशब्दश्रवणात् इको गुणवृद्धी इति परिभाषया इकः इति षष्ठ्यन्तं पदम् उपतिष्ठते। इकः इति घेः इत्यस्य विशेषणम्। अतः तदन्तविधिना इगन्तस्य इति लभ्यते। ङिति इत्यत्र सप्तमीनिर्देशात् ङिति परे इत्यर्थः लभ्यते। घेः इति षष्ठीनिर्देशात् अलोन्त्यस्य इति परिभाषया अन्त्यस्य अलः इति लभ्यते। तेन अस्य सूत्रस्य इगन्तस्य घिसंज्ञकस्य ङिति सुपि परे अन्त्यस्य अलः गुणः भवति इत्यर्थो लभ्यते।

उदाहरणम्- हरये।

सूत्रार्थसमन्वयः- हरिशब्दात् चतुर्थ्येकवचनविवक्षायां ङेप्रत्यये, अनुबन्धलोपे हरि ए इति स्थितिः। ङेप्रत्ययः ङिदस्ति। तेन ङिति सुपि परे अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया परिष्कृतेन घेर्ङिति इति सूत्रेण घिसंज्ञकस्य हरिशब्दस्य अलोऽन्त्यस्य इकारस्य स्थानत आन्तर्यात् गुणे एकारे हरे ए इति स्थिते, एकाररूपेऽचि परे एचोऽयवायावः इत्यनेन एकारस्य अयादेशे संयोगे हरये इति रूपं सिद्ध्यति।

चतुर्थीद्विवचने हरिभ्याम्, बहुवचने हरिभ्यः चेति रूपं भवति।

[१२.११] ङसिङसोश्च॥ (६.१.११६)

सूत्रार्थः - एङो ङसिङसोरति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्याद्।

सूत्रव्याख्या- इदं विधिसूत्रम्। ङसिङसोः च इति सूत्रगतपदच्छेदः। ङसिङसोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। ङसिश्च ङस् च इति ङसिङसौ इतरेतरयोगद्वन्द्वः, तयोः ङसिङसोः। चेति अव्ययपदम्। एङः पदान्तादति इत्यस्मात् सूत्रात् एङः इति पञ्चम्यन्तं पदम्, अति इति सप्तम्यन्तं पदं चानुवर्तते। अमि पूर्वः इत्यस्मात् सूत्रात् पूर्वः इति प्रथमान्तं पदम् अनुवर्तते। एकः पूर्वपरयोः इत्यधिक्रियते। एङः ङसिङसोः पूर्वपरयोः एकः पूर्वः च अति इति पदयोजना। एङः इत्यत्र एङ् इति प्रत्याहारस्य वाचकः। अति इत्यस्य ह्रस्वे अकारे परे इत्यर्थः। एवञ्च अस्य सूत्रस्य अर्थः भवति एङः ङसिङसोः अकारे परे पूर्वरूपम् एकादेशः भवति इति।

उदाहरणम्- हरेः।

सूत्रार्थसमन्वयः- हरिशब्दात् पञ्चम्येकवचनविवक्षायां ङसिप्रत्यये अनुबन्धलोपे, जसि च इति गुणे एकारे हरे अस् इति जातम्। ततः आयदेशे प्राप्ते तं बाधित्वा ङसिङसोश्च इति सूत्रेण पूर्वरूपैकादेशे हरेस् इति जातम्। ततः रुत्वे विसर्गे च हरेः इति सिद्ध्यति।

पञ्चमीद्विवचने हरिभ्याम्, बहुवचने च हरिभ्यः रूपम्। षष्ठ्येकवचने ङस्प्रत्यये हरि ङस् इत्यत्र अनुबन्धलोपे, गुणे हरे अस् इति भवति। ततः आयादेशे प्राप्ते तं बाधित्वा ङसिङसोश्च इति सूत्रेण पूर्वरूपैकादेशे हरेस् इति जातम्। ततः रुत्वे विसर्गे च हरेः इति सिद्ध्यति।

षष्ठीद्विवचनविवक्षाम् ओस्प्रत्यये हरि ओस् इति स्थितिः भवति। ततः इको यणचि इत्यनेन इकः अचि परे यणि यकारादेशे हर्य् ओस् इति भवति। अत्र सकारस्य रुत्वे विसर्गे च हर्योः इति रूपम्।

षष्ठीबहुवचने आमि हरि आम् इति जाते ह्रस्वनद्यापो नुट् इत्यनेन नुटि अनुबन्धलोपे हरि नाम् इति भवति। ततः नामि इत्यनेन नामि परे इकारस्य दीर्घे ईकारे हरी नाम् इति जातः। ततः नकारस्य णत्वे हरीणाम् इति सिद्ध्यति।

[१२.१२] अच्च घेः॥ (७.३.११९)

सूत्रार्थः - इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेः औकारादेशः घेः अकारः अन्तादेशश्च भवति।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रम्। अत् च घेः इति सूत्रगतपदच्छेदः। अत् इति प्रथमैकवचननान्तं पदम्। चेति अव्ययपदम्। घेः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। ङेराम्नद्याम्नीभ्यः इत्यस्मात् सूत्रात् ङेः इति षष्ठ्यन्तं पदम् अनुवर्तते। इदुद्भ्याम् इति पञ्चम्यन्तं सूत्रम् औत् इति प्रथमान्तं सूत्रं चानुवर्तते। इदुद्भ्याम् ङेः औत् घेः अत् इति पदयोजना। इदुद्भ्याम् इति पञ्चमीनिर्देशात् तस्मादित्युत्तरस्य इति परिभाषया उत्तरस्य इति लभ्यते। घेः इत्यत्र षष्ठीनिर्देशात् अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया अन्त्यस्य अलः आदेशः इत्यर्थो लभ्यते। इदुद्भ्याम् परस्य ङेः औत् घेः अत् च इति सूत्रसमन्वयः। अनेन सूत्रेण कार्यद्वयं भवति। एकं च इदुद्भ्याम् उत्तरस्य ङेः औदादेशः भवति, अपरञ्च घेः अदादेशः भवति। तेन अस्य सूत्रस्य इकारान्तात् उकारान्तात् च परस्य ङेः औत्स्याद् घेः अकारः अन्तादेशः च भवति इति अर्थः लभ्यते।

उदाहरणम्- हरौ।

सूत्रार्थसमन्वयः- हरिशब्दात् सप्तम्येकवचनविवक्षायां ङिप्रत्यये अनुबन्धलोपे हरि इ इति स्थितिः भवति। ततः घेर्ङिति इति गुणे प्राप्ते अच्च घेः इत्यनेन सूत्रेण ङितः इकारस्य औदादेशः भवति। किञ्च अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया परिष्कृतेन घिसंज्ञकस्य हरिशब्दस्य अलोऽन्त्यस्य इकारस्य अदादेशः भवति। तदा हर औ इति स्थितिः जायते। तदा वृद्धिरेचि इत्यनेन वृद्धौ एकादेशे हरौ इति रूपं सिद्ध्यति।

सप्तमीद्विवचने ओसिप्रत्यये हर्योः, बहुवचने सुप्प्रत्यये हरिषु इति रूपं भवति।

पाठगतप्रश्नाः-३

१३. हरि+ए इत्यत्र गुणः कथम्।

१४. घेर्ङिति इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

१५. घेर्ङिति इति कीदृशं सूत्रम्।

१६. ङसिङसोश्च इति सूत्रेण किं विधीयते।

१७. ङसिङसोश्च इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

१८. अच्च घेः इति कीदृशं सूत्रम्।

[१२.१३] गोतो णित्॥ (७.१.९०)

सूत्रार्थः - गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्वत्स्यात् इति।

सूत्रव्याख्या- इदं अतिदेशसूत्रम्। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। गोतः णित् इति सूत्रगतपदच्छेदः। गोतः इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्। तोऽत् सर्वनामस्थाने इत्यस्मात् सूत्रात् सर्वनामस्थाने इत्यनुवृत्तं प्रथमान्ततया विपरिणम्यते। णित् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। गोतः इति तपरकरणम्। गोतः इत्यत्र

पञ्चमीनिर्देशात् तस्मादित्युत्तरस्य इत्यनया परिभाषया गोशब्दात् परम् इत्यर्थो लभ्यते। तेन गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्वद्भवति इति सूत्रार्थो लभ्यते।

उदाहरणम्- गौः।

गोशब्दस्य प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये गो सु इति जातम्। ततः उकारस्य उपदेशेऽजनुनासिक इत् इत्यनेन इत्संज्ञायां तस्य लोपः इत्यनेन तस्य लोपे गो स् इति भवति। अत्र सुप्रत्ययः सुडनपुंसकस्य इत्यनेन सर्वनामस्थानसंज्ञकः अस्ति। तस्मात् अनेन सूत्रेण तस्य सुप्रत्ययस्य णिद्वद्भावः भवति। ततः अग्रिमं सूत्रं प्रवतते।

[१२.१४] अचो ञ्णिति॥ (७.१.९०)

सूत्रार्थः - ञिति णिति च परे अजन्तस्य अङ्गस्य वृद्धिः स्याद्।

सूत्रव्याख्या- इदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः।अचः ञ्णिति इति सूत्रगतपदच्छेदः। अचः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। ञ्णिति इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। ञ् च ण् च इति ञ्णौ, तौ इतौ यस्य तत् ञ्णित् तस्मिन् इति ञ्णिति इति द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिसमासः। मृजेर्वृद्धिः इत्यस्मात् सूत्रात् वृद्धिः इति प्रथमान्तं विधेयपदम् अनुवर्तते। अङ्गस्य इत्यधिक्रियते। अचः इति पदम् अङ्गविशेषणम्। तेन तदन्तविधिना अजन्तस्य अङ्गस्य इत्यर्थो लभ्यते। अतः ञिति णिति च परे अजन्तस्य अङ्गस्य वृद्धिः भवति इति सूत्रस्य अर्थः भवति।

उदाहरणम्- गौः।

सूत्रार्थसमन्वयः- गोशब्दात् प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे गो स् इति भवति। सुप्रत्ययः सुडनपुंसकस्य इत्यनेन सर्वनामस्थानसंज्ञकः अस्ति। तस्मात् गोतो णित् इत्यनेन सूत्रेण सुप्रत्यये णिद्वद्भावः अतिदिश्यते। ततः णित्वात् अनेन सूत्रेण णिति परे अजन्तस्य अङ्गस्य वृद्धौ औकारे गौस् इति भवति। ततः सकारस्य रुत्वे विसर्गे च गौः इति रूपम्।

प्रथमाद्विवचने औप्रत्यये गो औ इत्यत्र गोतो णित् इत्यनेन सूत्रेण णिद्वद्भावः भवति। ततः अचो ञ्णिति इत्यनेन सूत्रेण अजन्तस्य अङ्गस्य वृद्धौ गौ औ इति भवति। ततः एचोऽयवायावः इत्यनेन सूत्रेण आवादेशे गावौ इति रूपं भवति।

बहुवचने जस्प्रत्यये अनुबन्धलोपे च गो अस् इति स्थितिः भवति। ततः णिद्वद्भावे वृद्धौ च गौ अस् इति भवति। ततः आवादेशे सकारस्य रुत्वे विसर्गे च गावः इति रूपं सिद्ध्यति।

गोशब्दस्य सम्बोधनैकवचने सुप्रत्यये अनुबन्धलोपे हे गो स् इति भवति। सुप्रत्ययस्य णिद्वद्भावे अचो ञ्णिति इत्यनेन वृद्धौ गौस् इति जाते ततः रुत्वे विसर्गे गौः इति रूपम्।

द्विवचने औप्रत्यये पूर्ववत् णिद्वद्भावे हे गावौ इति रूपं भवति। बहुवचने जस्प्रत्यये अनुबन्धलोपे हे गो अस् इत्यत्र पूर्ववत् णिद्वद्भावे च हे गावः इति रूपं सिद्ध्यति।

[१२.१५] औतोऽम्शसोः॥ (६.१.९१)

सूत्रार्थः - ओकारात् अम्शसोरचि परे आकार एकादेशः स्याद्।

सूत्रव्याख्या- इदं विधिसूत्रम्। सूत्रेऽस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। आ ओतः अम्शसोः इति सूत्रगतपदच्छेदः। तत्र आ इति लुप्तप्रथमाकं विधेयबोधकं पदम्। ओतः इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्। अम्शसोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं समस्तं पदम्। अम् च शस् च अम्शसौ, तयोः इति इतरेतरद्वन्द्वः। षष्ठी च अत्र अवयवार्थिका। इको यणचि इत्यतः अचि सप्तम्यन्तं पदम् अनुवर्तते। एकः पूर्वपरयोः इत्यधिकृतम्। ओतः इत्यत्र तपरकरणात् ओकारात् इत्यर्थः जायते। ओतो अम्शसोः अचि पूर्वपरयोः आ एक इत्यन्वयः। तेन अस्य सूत्रस्य ओकारात् अम्शसोः अवयवे अचि परे पूर्वपरयोः आकार एकादेश इति सूत्रार्थः भवति।

उदाहरणम्- गाम्।

सूत्रार्थसमन्वयः- गोशब्दाद् द्वितीयैकवचनविवक्षायां अमि प्रकृतसूत्रेण ओकाराकारयोः आकाररूपैकादेशे गामिति रूपम्।

द्वितीयाद्विवचनविवक्षायां औट्प्रत्यये अनुबन्धलोपे गो औ इति जाते पूर्ववत् गावौ इति रूपं भवति।

बहुवचने शस्प्रत्यये अनुबन्धलोपे गो अस् इति भवति। ततः औतोऽम्शसोः इत्यनेन ओकाराकारयोः आकाररूपैकादेशे सकारस्य रुत्वे विसर्गे च गाः इति रूपं भवति।

गोशब्दस्य तृतीयैकवचने टाप्रत्यये अनुबन्धलोपे आ इति स्थितिः भवति। ततः एचोऽयवायावः इत्यनेन ओकारस्य अवादेशे गवा इति रूपं सिद्ध्यति।

तृतीयाद्विवचने भ्याम्प्रत्यये गोभ्याम् इति रूपं सिद्ध्यति। बहुवचने भ्यस्प्रत्यये सकारस्य रुत्वे विसर्गे च गोभ्यः इति रूपं सिद्ध्यति।

चतुर्थ्येकवचने ङेप्रत्यये अनुबन्धलोपे गो ए इति स्थितिः भवति। ततः एचोऽयवायावः इत्यनेन ओकारस्य अवादेशे गवे इति रूपं सिद्ध्यति। द्विवचने भ्याम्प्रत्यये गोभ्याम् इति बहुवचने भ्यस्प्रत्यये गोभ्यः इति च रूपं सिद्ध्यति।

पञ्चम्येकवचने ङसिप्रत्यये अनुबन्धलोपे गो अस् इत्यत्र ङसिङसोश्च इत्यनेन सूत्रेण पूर्वरूपैकादेशे गोः इति रूपम्। द्विवचने भ्याम्प्रत्यये गोभ्याम् इति रूपं भवति। बहुवचने भ्यस्प्रत्यये गोभ्यः इति च रूपं सिद्ध्यति।

षष्ठ्येकवचने ङस्प्रत्यये अनुबन्धलोपे गो अस् इत्यत्र ङसिङसोश्च इत्यनेन सूत्रेण पूर्ववत् पूर्वरूपैकादेशे गोः इति रूपं सिध्यति। द्विचवने ओस्प्रत्यये गो ओस् इत्यत्र एचोऽयवायावः इत्यनेन सूत्रेण अवादेशे रुत्वे विसर्गे च गवोः इति रूपम्। बहुवचने आम्प्रत्यये गो आम् इत्यत्र पूर्ववत् ओकारस्य अवादेशे गवाम् इति रूपम्।

सप्तमीबहुवचने ङिप्रत्यये अनुबन्धलोपे गो इ इत्यत्र गूर्ववत् अवादेशे गवि इति रूपम्। द्विवचने ओस्प्रत्यये गो ओस् इत्यत्र पूर्ववत् अवादेशे रुत्वे विसर्गे च गवोः इति रूपम्। बहुवचने सुप्प्रत्यये अनुबन्धलोपे च गो सु इत्यत्र सकारस्य षत्वे गोषु इति रूपं सिद्ध्यति।

सिद्धान्तकौमुद्याम् अस्मिन् प्रकरणे विद्यामानानि अन्येषु प्रकरणेषु सदा आवश्यकानि कानिचन सूत्राणि पर्यालोच्यन्ते।

[१२.१६] अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा॥ (१.१.६५)

सूत्रार्थः- अन्त्यादलः पूर्वो वर्णः उपधासंज्ञः स्याद्।

सूत्रव्याख्या- इदं संज्ञासूत्रम्। अनेन सूत्रेण उपधासंज्ञा विधीयते। अलः अन्त्यात् पूर्वः उपधा इति सूत्रगतपदच्छेदः। अलः इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्। अन्त्यात् इत्यपि पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्। अन्ते भवः अन्त्यः। अन्ते विद्यमानः इति यावत्। अन्त्याद् अलः पूर्वः उपधा इति पदयोजना। अल् इति प्रत्याहारः वर्णपर्यायः। अलः इति अन्त्यादित्यनेन विशिष्यते। पूर्वः इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। उपधा इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। तेन अस्य सूत्रस्य अर्थः भवति- अन्त्यः यो अल् तस्मात् पूर्वो वर्णः उपधासंज्ञः स्याद्।

उदाहरणम्- सखा

सूत्रार्थसमन्वयः- अस्याः संज्ञायाः परमेव सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ, अत उपधायाः इत्यादिसूत्रैः उपधाकार्याणि सम्भवन्ति। यथा सखिशब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमैकवचनविवक्षायां सौ अनुबन्धलोपे सखि स् इति जातम्। ततः अनङ् सौ इति सूत्रेण अनङादेशे सखन् स् इति जाते सखन् शब्दस्य अन्त्यात् अलः पूर्वस्य उपधासंज्ञा भवति। तदा सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ इत्यनेन उपधायाः अकारस्य दीर्घे आकारे सखान् स् इति नान्तात् परस्य सस्य हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् इत्यनेन लोपे सखान् इत्यस्य प्रत्ययलोपमाश्रित्य सुप्तिङन्तं पदम् इति पदसंज्ञायां नकारस्य नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य इत्यनेन नलोपे सखा इति रूपम्।

[१२.१७] अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ॥ (६.४.७७)

सूत्रार्थः- श्नुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तस्य धातोः भ्रूशब्दस्य चाङ्गस्य इयङुवङौ स्तः अजातौ प्रत्यये परे।

सूत्रव्याख्या- इदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे चत्वारि पदानि विद्यन्ते। अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोः इयङुवङौ इति सूत्रगतपदच्छेदः। अचि इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। श्नुधातुभ्रुवाम् इति षष्ठीबहुवचनान्तं पदम्। श्नुश्च धातुश्च भ्रूश्च इति श्नुधातुभ्रुवः इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः, तेषां इति श्नुधातुभ्रुवाम्। य्वोः इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्। इश्च उश्च यू इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः, तयोः य्वोः इवर्णोवर्णयोः इत्यर्थः। इयङुवङौ इति प्रथमाद्विवचनान्तं पदम्। इयङ् च उवङ् च इति इयङुवङौ इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। अङ्गस्य इति षष्ठ्यन्तं सूत्रम् अधिक्रियते। श्नुधातुभ्रुवाम् इत्यत्र श्नु इति प्रत्ययः। तेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया श्नुप्रत्ययान्तः इत्यर्थः। अङ्गस्य इति पदस्य वचनविपरिणामेन अङ्गानाम् इति

लाभः भवति। प्रत्यये परे एव पूर्वस्य अङ्गसंज्ञा भवति। तस्मात् प्रत्यये इति आक्षिप्यते। तच्च अचि इति सप्तम्यन्तपदे विशेष्यत्वेन अन्वेति। अतः तदादिविधिना अजादौ प्रत्यये परे इत्यर्थो लभ्यते। य्वोरिति धातोरेव विशेषणम्। तेन तदन्तविधिना इवर्णान्तस्य उवर्णान्तस्य धातोः इत्यर्थः लभ्यते। तेन अस्य सूत्रस्य अर्थः भवति श्नुप्रत्ययान्तस्य इवर्णान्तस्य उवर्णान्तस्य च धातोः भ्रूशब्दस्य चाङ्गस्य इयङुवङौ आदेशौ स्तः अजातौ प्रत्यये परे इति।

उदाहरणम्- सुधियौ।

सूत्रार्थसमन्वयः- सुधीशब्दात् प्रथमाद्विवचने औ प्रत्यये सुधी औ इति भवति। ततः इको यणचि इत्यनेन सूत्रेण यणादेशः प्राप्नोति। किन्तु सुधी इत्यत्र धी इति ईकारान्तः धातुः अस्ति। ततः परं अजादिप्रत्ययः अस्ति। अतः इको यणचि इति सूत्रं बाधित्वा ङिच्च इति परिभाषया परिष्कृतेन अनेन सूत्रेण सुधीशब्दावयवस्य अन्त्यस्य ईकारस्य इयङादेशे अनुबन्धलोपे सुध् इय औ इति रूपं भवति। ततः वृद्धौ सुधियौ इति रूपं सिद्ध्यति।

[१२.१८] एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य॥ (६.४.८२)

सूत्रार्थः - धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति यः इवर्णस्तदन्तो यो धातुः तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे इति।

सूत्रव्याख्या- इदं विधिसूत्रम्। एः अनेकाचः असंयोगपूर्वस्य इति सूत्रगतपदच्छेदः। एः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। इवर्णस्य इत्यर्थः। अनेकाचः इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। न एकः इति अनेकः, अनेकः अच् यस्य सः अनेकाच् इति बहुव्रीहिसमासः, तस्य इति अनेकाचः। असंयोगपूर्वस्य इति षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्। नास्ति संयोगः पूर्वो यस्य सः असंयोगपूर्वः, तस्य असंयोगपूर्वस्य इति बहुव्रीहिसमासः। अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ इत्यस्मात् सूत्रात् धातोः इति एकदेशस्य अनुवृत्तिः भवति। धातोः इति पदस्य आवृत्तिः क्रियते। तत्र एकम् अवयवषष्ठ्यन्तम्। अन्यत् स्थानषष्ठ्यन्तम्। इणो यण् इति सूत्रात् यण् इति प्रथमान्तं पदम् अनुवर्तते। अनेकाचः धात्ववयवस्य असंयोगपूर्वस्य इवर्णस्य धातोः अङ्गस्य यण् अचि इति पदयोजना। एरिति धातोरिति षष्ठ्यन्तस्य विशेषणम्। तेन तदन्तविधिना इकारान्तस्य धातोः इत्यर्थः लभ्यते। अङ्गस्य इति पदं स्थानषष्ठ्यन्तधातुना विशेष्यते। तेन तदन्तविधिना धात्वन्तस्य अङ्गस्य इत्यर्थो लभ्यते। अवयवषष्ठ्यन्तस्य धातोः पदम् असंयोगपूर्वस्य इत्यत्र संयोगांशे अन्वेति। अनेकाचः इति अङ्गस्य इत्यत्र अन्वेति। अङ्गस्य इत्यनेन प्रत्यये इति आक्षिप्यते। अचि इति प्रत्ययविशेषणम्। तेन तदादिविधिना अजादौ प्रत्यये परे इत्यर्थो लभ्यते। एः इत्यत्र षष्ठीनिर्देशात् अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषाया अन्त्यस्य अलः आदेशः इति लभ्यते। इवर्णस्य स्थाने अचं निमित्तीकृत्य यण् आदेशः भवति। तेन अस्य सूत्रस्य संयोगभिन्नः यो धात्ववयवः इवर्णः तदन्तो यो धातुः तदन्तस्य अनेकाचः अङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे इत्यर्थो भवति।

उदाहरणम्- प्रध्यौ।

सूत्रार्थसमन्वयः-प्रध्यौ इति अस्य सूत्रस्य उदाहरणम्। प्रधीशब्दात् प्रथमाद्विवचनविवक्षायाम् औप्रत्यये प्रधी औ इति स्थितिः जाता। प्रधी इत्यत्र धी इति धातुः ईवर्णान्तः अस्ति। किञ्च ईवर्णः धात्ववयवसंयोगपूर्वः न भवति। एवञ्च प्रधीशब्दः धी इति धात्वन्तः अनेकाचः अङ्गसंज्ञकः वर्तते। ततः परम् अजादिप्रत्ययः अपि वर्तते। अतः प्रकृतसूत्रेण ईकारस्य यणादेशे संयोगे प्रध्यौ इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-४

१९. गोतो णित् इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

२०. अचो ञ्णिति इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

२१. अचो ञ्णिति इति सूत्रेण किं विधीयते।

२२. औतोऽम्शसोः इति सूत्रेण किं विधीयते।

२३. उपधासंज्ञाविधायकं सूत्रं किम्।

२४. अचि श्नु... इति सूत्रं पूरयत।

२५. एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य इति सूत्रस्य अर्थं लिखत।

२६. कुमार्यौ इत्यत्र यण् केन विधीयते।

२७. सुधियौ इत्यत्र यण् केन विधीयते।

पाठसारः

अस्मिन् पाठे आकारान्तस्य विश्वपाशब्दस्य रूपाणि कथं भवन्ति इति विस्तरेण दर्शितम्। सुडनपुंसकस्य इत्यनेन सूत्रेण नपुंसकभिन्नशब्देभ्यः परस्य सुट्प्रत्ययस्य सर्वनामस्थानसंज्ञा भवति। सर्वनामस्थाने भिन्ने प्रत्यये परे स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इत्यनेन सूत्रेण पदसंज्ञा भवति। सर्वनामस्थाने भिन्ने अजादिप्रत्यये परे यचि भम् इत्यनेन सूत्रेण भसंज्ञा भवति। हरिशब्दस्य रूपसाधनप्रक्रियापि अत्र विस्तरेण उपस्थापिता। ओकारान्तस्य गोशब्दस्यापि रूपसिद्धिप्रक्रिया अस्मिन् पाठे आलोचिता।

पाठान्तप्रश्नाः

१. दीर्घाज्जसि च इत्यस्य सूत्रस्य अर्थं लिखत।

२. यचि भम् इति सूत्रं व्याख्यात।

३. शेषो घ्यसखि इति सूत्रं व्याख्यात।

४. ङसिङसोश्च इति सूत्रं व्याख्यात।

५. औतोऽम्शसोः इति सूत्रं व्याख्यात।

६. अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा इति सूत्रं व्याख्यात।

७. अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ इति सूत्रं व्याख्यात।

८. एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य इति सूत्रं व्याख्यात।

९. प्रदत्तानि रूपाणि ससूत्रं साधयत – विश्वपाः विश्वपा हरिः हरयः हरिणा हरिषु हरेः गौः गाम्।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि-१

१. पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधः।

२. दीर्घाज्जसि इचि च परे पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् इति।

३. सुडनपुंसकस्य।

४. स्वादिष्वसर्वनामस्थाने।

५. अधिकारसूत्रम्।

६. यचि भम्।

उत्तराणि-२

७. आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्याद्।

८. जसि च।

९. ह्रस्वन्तस्याङ्गस्य गुणः स्यात् जसि परे इति।

१०. ह्रस्वस्य गुणः।

११. शेषो घ्यसखि।

१२. आङो नाऽस्त्रियाम्।

उत्तराणि-३

१३. घेर्ङिति।

१४. घिसंज्ञकस्य ङिति सुपि गुणः स्याद्।

१५. विधिसूत्रम्।

१६. पूर्वरूपमेकादेशः।

१७. एङो ङसिङसोरति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्याद्।

१८. विधिसूत्रम्।

उत्तराणि-४

१९. गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्वत्स्यात् इति।

२०. ञिति णिति च परेऽजन्तस्य अङ्गस्य वृद्धिः स्याद्।

२१. वृद्धिः।

२२. आकारः एकादेशः।

२३. अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा।

२४. अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ।

२५. धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति यः इवर्णस्तदन्तो यो धातुः तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे इति।

२६. एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य।

२७. अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ।

।।इति द्वादशः पाठः।।